UDC 72(497)"652"
https://doi.org/10.18485/ms_zmslu.2023.51.2
Оригинални научни рад

Олга З. Шпехар*

ЕВЕРГЕТИЗАМ У КАСНОАНТИЧКОМ САКРАЛНОМ ГРАДИТЕЉСТВУ ЦЕНТРАЛНОГ БАЛКАНА

САЖЕТАК: У раду се пажња посвећује материјалним потврдама ктиторске или приложничке делатности у касноантичком градитељству централног Балкана. Иако невелике по броју, њихова анализа омогућава да се приближимо разумевању друштвеног статуса и улоге појединаца у изградњи или украшавању касноантичких сакралних грађевина на нашим просторима. Осим тога, расположиви подаци омогућавају нам да сагледамо и циљеве које су својом ктиторском или приложничком делатношћу појединци желели да постигну, као и свеукупну духовну атмосферу, базирану на континуитету старије претхришћанске праксе, у којој су евергетизам, филантропија, али и промоција и презентација сопствених постигнућа, имали важну улогу у одржавању тог континуитета.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: ктитор, приложник, евергетизам, касноантичко градитељство, централни Балкан.

Термин евергетизам/еуергетизам је неологизам – модеран научни термин изведен из античке грчке речи *εὐεργεσία*/*euergesia*, коришћене у хеленистичким почасним декретима посвећеним особама које су чиниле добра дела за заједницу. Под њим се подразумевају све активности истакнутих појединаца које су имале за циљ да се, кроз давање поклона или прилога, допринесе изгледу или развитку неког града или читавог друштва (Veyne 1992: 10). Тај допринос између осталог је подразумевао подизање јавних споменика и изградњу јавних грађевина – односно ктиторство, али и њихово даље опремање кроз пригодне дарове – односно приложништво. У односу на укупан број откривених или у изворима поменутих остварења касноантичке уметности и архитектуре, имена ктитора и приложника ретко су позната. У епохи која је претходила, репрезентативна уметничка дела поручивали су цареви и чланови царских породица, али и богати патрицији, о чему сведоче пре свега јавни споменици у престоници и великим провинцијским градовима (Veyne 1992: 201–419; Lomas 2003: 28; Yasin 2009: 104). Ктиторске прерогативе имали су и припадници

* Универзитет у Београду, Филозофски факултет; ospehar@gmail.com

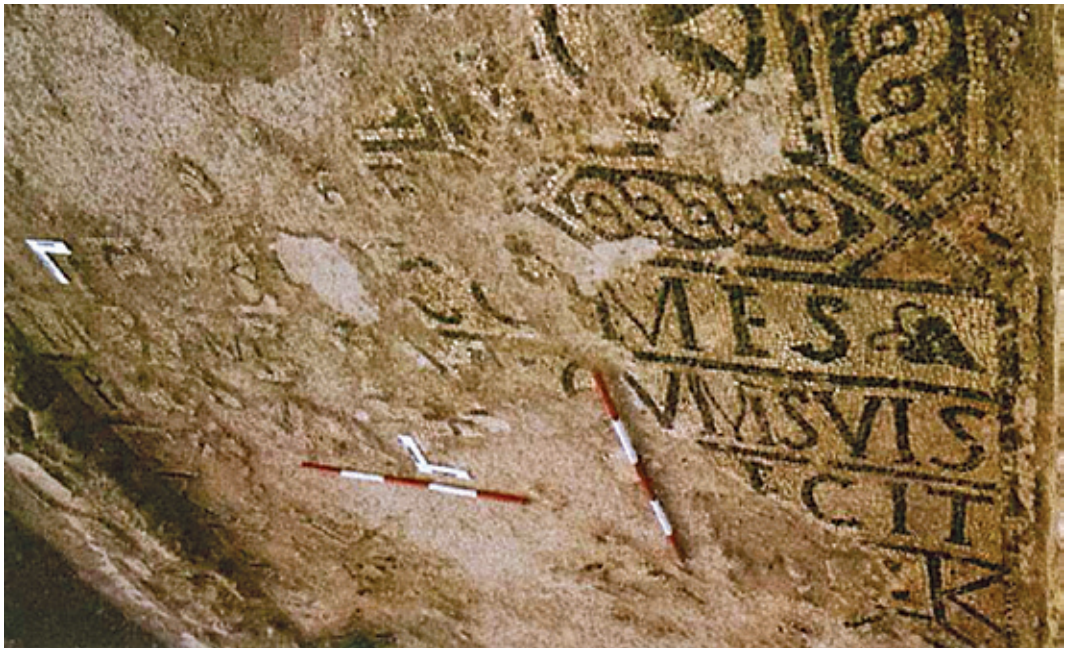
мање имућне, али подједнако важне, локалне аристократије. Њихов евергетизам је каткада познат захваљујући подацима у писаним изворима, а много чешће захваљујући томе што су се њихова имена и дела сачувала на натписима уклесаним најпре на јавне грађевине и споменике, али и унутар приватних вила у чију су изградњу, украс и опрему били непосредно укључени.

Иако је ова пракса сразмерно често и на различите начине бележена, у периоду касне антике имена ктитора, приложника или поручилаца уметничких дела ретко се срећу, и то углавном у великим урбаним центрима попут Рима, Константинопоља, Равене, Милана, итд. Ситуација се додатно компликује у областима о којима нема опсежних података у писаним изворима, или пак оно што је забележено не пружа могућност за расветљавање контекста настанка неког дела. Притом треба имати на уму и чињеницу да су многи предмети, које ми данас поимамо као уметничка дела, имали суштински практичну намену, што делимично објашњава и одсуство података о њиховим поручиоцима. То се, између осталог, односи и на вотивне и култне предмете, који су због константне потребе били масовно произвођени. Стога је пажња у овом раду усмерена искључиво на архитектонске споменике, будући да се подаци о њиховим ктиторима и приложницима могу бар у извесној мери поузданије испратити и интерпретирати на основу материјалних трагова.

Потпуно разумљиво, будући да је епоху касне антике обележило интензивно ширење и учвршћивање хришћанства, информације о евергетизму појединаца најчешће су везане за сакрално градитељство, пре свега за изградњу самих цркава, али и за њихову унутрашњу опрему или декорацију.[1] Информације које се о ктиторима и приложницима на простору централног Балкана срећу у историјским изворима или на натписима изнимно су ретке. Међутим, као што ће се видети даље у тексту, чак и недостатак ове врсте података заправо може послужити као путоказ у тражењу закључака о прегалаштву оних чијим су настојањем настали поједини споменици. У овом раду пажња ће бити усмерена управо на те ретке информације о евергетизму појединаца, како би се њихови подухвати контекстуализовали унутар ширег простора Медитеранског басена и његовог залеђа и унутар временских одредница доста дуге епохе касне антике (Brown 1971: 7; Marcone 2008; Вранешевић 2017; Шпехар 2019: 12–13).

Иако разнолики по свом карактеру, расположиви подаци о ктиторима и приложницима касноантичких грађевина на нашим просторима пружају суштински истоветну врсту информација. Стога ћемо се пре свега посветити оним најрепрезентативнијим и, на данашњем степену истражености, поуздано опредељеним примерима

[1] Терминологија различитих светских језика углавном је заказала када је потребно контекстуализовати поједина уметничка дела и указати на њихову намену, која у многим случајевима вишеструко превазилази категорију естетског. Опште је место да опрема једне сакралне грађевине ни у једној епохи није поимана искључиво као украс – декорација, већ је подразумевала читав низ различитих значења, али и интерпретација: симболичних, метафоричних, алегоријских, друштвених, културолошких, религијских и догматских, итд. Више о овоме, у: Elsner 1995: 3–5. Ипак, у недостатку бољег и речитијег израза, и у овом раду користиће се ова, већ прихваћена терминологија.

Сл. 1. Део подног мозаика из тробродне базилике у Улпијани, IV век
(према: Çetinkaya 2015: 114, ph. 6)

ове праксе у централнобалканским областима. Најранији који ћемо узети у разматрање је подни мозаик откривен на поду бочних бродова и нартекса тробродне базилике унутар бедема Улпијане, за коју се у новијој литератури сматра да је била посвећена прослављању култова локалних мученика св. Флора и Лавра (Çetinkaya 2015: 105; 2016b: 373–375). У питању је изузетно репрезентативна грађевина са очигледно епископском функцијом, о чему сведочи поликонхална крстионица саграђена уз њу. На поменутим подним мозаицима приказани су углавном геометријски мотиви између којих су уметнута поља испуњена вотивним мозаичким натписима на латинском језику. Откривена су двадесет два таква поља, а на њима се помињу имена мушкараца и жена приложника, уз формулу *pro voto* или *pro votum fecit*. Највеће поље налазило се у нартексу, непосредно уз улаз у наос грађевине (сл. 1). Иако је натпис оштећен, на њему се чита титула *comes*, што указује да је дедикант имао значајно место у војној администрацији (Çetinkaya 2015: 104; 2016a: 42),[2] мада постоје мишљења да натпис можда указује и на ангажовање војске у изградњи цркве (Çetinkaya 2016b: 374). Имајући на уму све расположиве податке о Улпијани и аналогије из других важнијих касноантичких градова, мишљења смо да његова војна титула није

[2] Присуство високог војног званичника било би у складу са чињеницом да се у непосредној близини Улпијане налазио логор, уп. Çetinkaya 2016b: 374.

Сл. 2. Вотивни натпис са крстовима из тробродне базилике у Улпијани, IV век (према: Çetinkaya 2015: 115, ph. 7)

важна искључиво у контексту могућег учешћа војске у градитељским подухватима од јавног значаја. Инсистирање на дедикантовом рангу у војној хијерархији сведочи да је реч о имућном високо позицонираном појединцу, који је своју приватну побожност исказао тиме што је дао да се на проминентном месту у цркви изради вотивни мозаик, представљајући се на тај начин као један од њених приложника и, попут ранијих евергета, остављајући залог за будућа поколења оних који су се у њој молили.

Будући да се међу геометријским мотивима на овом мозаичком поду налазе крстови (сл. 2), сматра се да је настао пре 427. године, када је Теодосије II законом забранио приказивање крстова на подовима сакралних грађевина (Habas 2015: 34), а откривени новац указује да се мозаици могу датовати до средине IV века (Çetinkaya 2016b: 375).[3] По својим палеографским особеностима, ови су натписи веома блиски

[3] Лиха Хабас (Liha Habas) наводи да су у провинцији Арабији, упркос поменутом едикту, неретко приказивани крстови на подним мозаицима у свим деловима црквеног простора, од нартекса до беме (Habas 2015). То значи да се одредбе едикта нису примењивале подједнако строго у свим областима

фрагментарном мозаичком подном натпису откривеном у близини улаза у једнобродну грађевину на северној некрополи Улпијане (Çetinkaya 2016b: 372). У питању је грађевина која је очигледно имала функцију маузолеја, а која се такође датује у IV век. Она је још током касноантичког периода претрпела извесне измене дозиђивањем подужног простора са два бочна анекса на западу, што указује да је дуго коришћена, и то не само као маузолеј већ вероватно и као мања црква на некрополи (Паровић-Пешикан 1982: 65–68; Çetinkaya 2016a: 39; Шпехар 2019: 76, са старијом литературом). Поменути мозаик, већ у време открића веома оштећен, везује се за старију фазу грађевине (Çetinkaya 2016b: 372). Откривено је само неколико слова у два реда, укомпонованих у оквир од геометријских мотива. У једном реду сачуван је део натписа MES, а у другом NCPR (сл. 3). Могуће је да се први ред натписа и на овом примеру односио на неку титулу, можда такође комеса, премда прецизније одређење није могуће. Једино је извесно да је био у питању вотивни мозаички натпис, чији се поручилац може сматрати приложником.[4] Карактер вотивних подних мозаика у обе грађевине у Улпијани потврђује да је финансирање ове врсте текстуалних мозаика имало не само улогу да се сачува спомен на донора, већ је уједно било и начин да он својим даром дође у непосреднији контакт са божанским (Yasın 2010: 57). Имајући на уму велику вероватноћу да је меморија на северној некрополи Улпијане можда још у IV веку могла бити хришћански сакрални објекат, што би сугерисали њен просторни склоп као и познније измене, тај би се контакт остваривао посредством (вероватно) локалних светитеља као медијатора, можда такође св. Флора и Лавра.

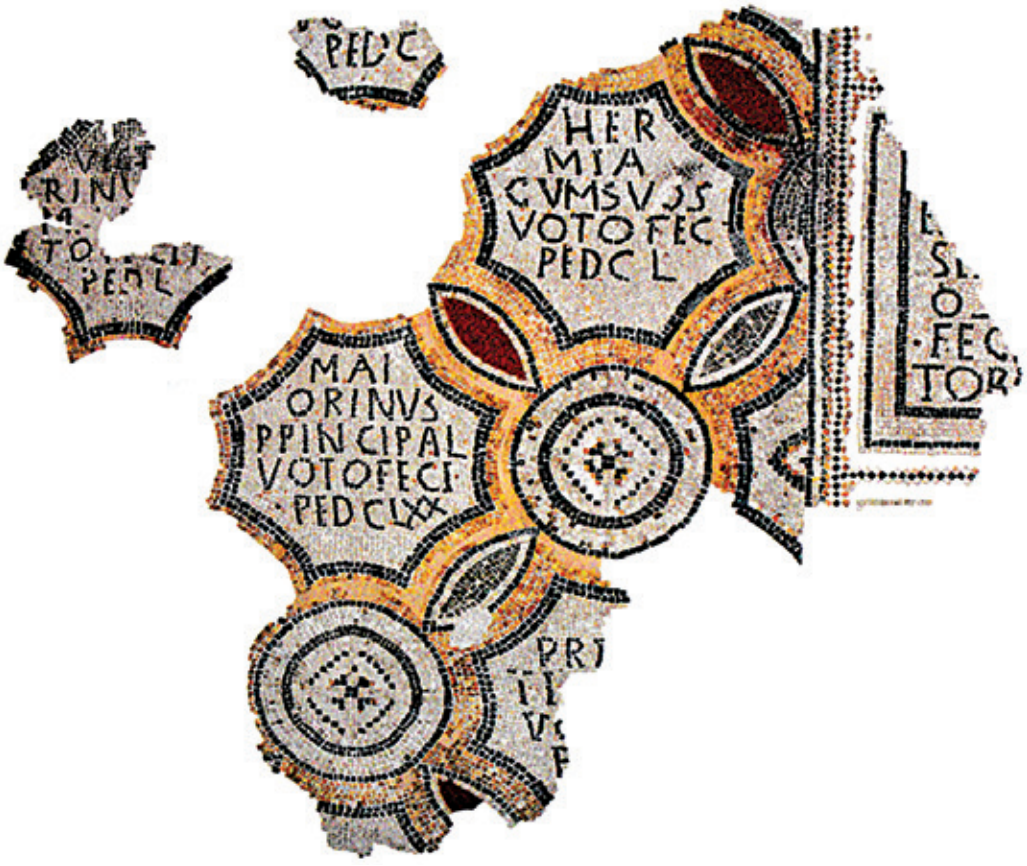

Сл. 3. Фрагмент подног мозаика из меморије на северној некрополи Улпијане (фото: Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, база непокретних културних добара)

Подни мозаици са натписима откривени су и на северу централнобалканског простора, на локалитету Градиште код села Стојник на Космају. Реч је о оштећеном мозаичком тепиху откривеном на поду лонгитудиналне грађевине, која је била подељена на неколико мањих просторних јединица и на коју се ка истоку надовезивала

Царства. У случају епископске цркве у Улпијани, налази новца су ти који опредељују цркву у средину IV века, премда су и монете могле доста дуго да буду у употреби.

[4] Могуће је да су слова P и R део вотума у форми *pro voto* или *pro votum fecit*.

Сл. 4. Фрагмент мозаичког тепиха са пода грађевине на локалитету Градиште код села Стојник на Космају (према: Шпехар 2019: 120, сл. 114)

ротонда у коју је, такође на истоку, била уписана широка апсида (Душаниђ 1974: 93–96; Dušanić 1976: 151–153; Франковиђ 2013: 300–302; Шпехар 2019: 119–120; 2022: 48–49). Грађевина је датована у средину IV века, и премда се на данашњем нивоу истражености не може поуздано тврдити да је у питању хришћанска црква, њен просторни склоп веома је индикативан (Шпехар 2019: 119–120; 2022: 48). Управо су вотивни подни мозаици ти који потврђују да је реч о веома важном објекту, доступном широј јавности. На овај закључак наводи пре свега карактер поменутог мозаичког тепиха, који је чинило неколико записа изведених вишебојним тесерама. Поља са натписима била су међусобно повезана геометријским орнаментима и укомпонована у јединствену целину на поду простора који је непосредно претходио улазу у ротонду. На њима се могу прочитати имена и звања дедиканата, као и број стопа мозаика које је свака од наведених особа поручила (сл. 4). Међу именима се може прочитати име

принципала Мајорина, као и хришћанско име лентијарија Теодула (Dušanić 1976: 152–153). У питању је готово стандардан начин бележења приложничке делатности у касноантичком периоду, типичан за случајеве када је више особа обезбедило средства за израду мозаика, па је било важно назначити колики је чији удео.[5] Оваква форма истицања приложничке делатности била је карактеристична за јавне грађевине, што је и разумљиво будући да је изглед приватног објекта углавном зависио од воље појединца – власника, док је изглед јавних објеката, осим од индивидуалних ктитора, неретко зависио од такозваног колективног ктиторства, односно од већег броја људи који су заједнички сакупили средства за његову изградњу или украшавање. Као и у случају улпијанских мозаика, реч је о претрајавању знатно старије традиције филантропије, али и њеног нужног бележења на натписима или у списима (Yasin 2009: 101–103). Управо је један такав пример уједно и једини забележен податак о евергетизму на нашим просторима током наредног века.

Премда је, као што смо видели, количина информација о ктиторима и приложницима у IV веку незнатна, она се додатно смањује када је V век у питању. Ова се појава може делимично објаснити турбулентном политичком ситуацијом у којој се овај део Царства нашао, најпре у време инвазије Хуна 441–447. године, а потом поново седамдесетих година истог столећа у време боравка Острогота. Једина поуздана потврда да евергетизам није у потпуности замро у том периоду, може се наћи у млађем тексту Страдања Св. Димитрија Солунског (*Passio Altera*/*Passio Secunda*).[6] У питању је забелешка да је Леонтије, префект Илирика и ктитор Цркве Св. Димитрија у Солуну, саградио цркву посвећену истом светитељу и у Сирмијуму (Sim. Log.: 1183; Lemerle 1981: 201). Веома актуелна расправа о пореклу култа Светог Димитрија и могућем изједначавању сирмијумског и солунског светитеља (Vickers 1974: 342–350, са старијом литературом и изворима; Поповић 2003: 289; Tóth 2010: 146–154; Поповић 2013: 115; Rizos 2016: 198–204; Špehar 2018: 127–130), не умањује значај поменутог навода у *Passio Altera*, поготово стога што је у питању веома ретка информација када је V век у питању. Ипак, материјални докази о ктиторској и приложничкој делатности у ово турбулентно време за сада нису откривени.

Ситуација се у извесном смислу мења у наредном столећу, што се може објаснити погодним политичким околностима које су резултирале интензивирањем градитељске и, уопште узев, уметничке продукције. Ипак, то не значи да је општа слика о ктиторској и приложничкој делатности на централном Балкану у VI веку много

[5] Иако се бројни примери ове праксе, са натписима на којима се на идентичан начин бележе имена, титуле и број стопа наруученог мозаика, могу срести на простору читавог Царства током касноантичког периода, као типични примери могу послужити бројни натписи на подним мозаицима откривеним на италском тлу, у Норикуму и Далмацији, уп.: Caillet 1993.

[6] *Passio Altera* или *Passio Secunda* коришћен је према Симеону Метафрасту, у: Sim. Log.: 1173–1184, као и у француском преводу, у: Lemerle 1981: 199–201. О односу између сирмијумског и солунског светитеља истог имена уп.: Delehaye 1912: 263–264; Vickers 1974: 337–350; Špehar 2018: 128, са обимном старијом литературом.

јаснија него у претходном раздобљу. Примери који ће бити размотрени показују, пре свега, да је дошло до промене неких аспеката бележења ктиторске, односно приложничке делатности. Најпре, писани подаци о евергетизму сачувани су у другачијој врсти извора, односно не више у хагиографским списима већ у делима хроничара-савременика. Тако у свом знаменитом делу *О грађевинама* Прокопије из Цезареје бележи да је цар Јустинијан I (527–565) показао завидну ревност у питању евергетизма и филантропије. Међу градитељским подухватима на нашим просторима, као ктиторски подухват *par excellence* и врхунац царевог прегнућа у области из које је потекао, наводи се изградња Прве Јустинијане (Procopio, IV. 19–27). Истина, Јустинијанова ктиторска активност је у спису дата сасвим сумарно: „И много других знатних и помена достојних (грађевина) саградио је оснивач града".[7] На сличан начин Прокопије помиње и друга новоподигнута насеља или обновљене градове и грађевине у њима (Procopio, IV. 28–31). И у случају Друге Јустинијане, односно некадашње Улпијане, Прокопије нас такође у једној реченици информише о царевој делатности: „те изградивши у њему врло много других дивних грађевина и подигавши га до дивног уређења какво је сада".[8] Прокопије, дакле, само у најосновнијим цртама набраја шта је све саграђено царевом заслугом. Може бити да је он заправо забележио ангажовање царевих градитеља, што не подразумева нужно царево непосредно учешће. Ипак, било би за очекивање да је у неком од ових градова названих његовим именом цар лично био и ктитор неких цркава или јавних грађевина, премда су такве информације у спису званичног дворског историчара потпуно изостале. Најпоузданије сведочанство о томе да Јустинијан ипак јесте узео непосредног учешћа у креирању сакралне топографије ових области јесте један археолошки налаз – капител са царевим монограмом (сл. 5), откривен средином прошлог века уз трибелон базилике са трансептом у Доњем граду Прве Јустинијане (Мано-Зиси 1955: 139–143; Николајевић-Стојковић 1957: 52–53; Кондић, Поповић 1977: 115–117).

Сл. 5. Капител са монограмом цара Јустинијана I, Прва Јустинијана / Царичин град, VI век (према документацији Народног музеја Србије, инв. бр. 341/IV)

[7] Превод на српски језик преузет према: Баришић и др. 1955: 56.

[8] Превод на српски језик преузет према: Баришић и др. 1955: 57. Треба рећи и да се у неким другим преводима наводи да је подигао многе „украшене" грађевине, што би се могло везати и за унутрашњу опрему, подну и зидну декорацију неких од грађевина које би му се могле приписати, уп.: Procopio: 279.

Бележење имена ктитора у форми монограма урезаних на видљива места у храму, а пре свега на капителе, постало је стандардизовано управо у време касне антике. Стога с разлогом сматрамо да име цара Јустинијана на монограму у базилици с трансептом указује на његову ктиторску или, у најмању руку, приложничку активност на изградњи цркве у Првој Јустинијани (Špehar 2022: 15–19).

Да није само цар имао ктиторске прерогативе у VI веку сведочи један епиграфски налаз откривен у селу Избичању, недалеко од Пријепоља. Реч је о ктиторском натпису на латинском језику, на коме се наводи да је извесни антистес Стефан у време Јустинијанове владавине саградио бедеме, храмове, палате, фонтане, штале, атријуме и терме.[9] У питању су управо оне врсте објеката које су још у периоду претхришћанског Римског царства богати појединци градили за потребе својих суграђана, на основу чега су и сматрани филантропима, заслуживши тако истакнуто место у локалној заједници (Yasin 2009: 102–105). Не може се са сигурношћу рећи где се поменути натпис првобитно налазио, али је јасно да је морао бити позициониран тако да буде видљив, дакле читљив, јер је његов примарни циљ било промовисање ктиторских подухвата особе која је очигледно имала велики углед у локалној заједници. Своје ангажовање Стефан је дао да се убележи на натпису, очигледно намењеном да се гледа у висини очију или изнад висине очију. То значи да текст више није требало да се чита одозго, као у случају подних мозаика у грађевинама у Улпијани или Стојнику, већ на исти начин као неки знатно старији ктиторски натписи – односно у висини очију или изнад те висине.[10] Осим тога, важно је напоменути да је овај пример важна потврда онога што се сматра општим местом у истраживањима касноантичког периода, али и касније током средњег века, а то је учешће локалног клира у подизању и опремању сакралних и важних јавних грађевина у месту у коме су служили. Наиме, термини антистес и *auxilio Cristi* који се јављају на натпису, указују да је Стефан био локални епископ или хорепископ (Мирковић 1978: 5–6). О евергетизму црквених достојанственика могу се наћи подаци у бројним писаним изворима који сведоче о раним епископима северне Италије који, у циљу постизања хришћанског идеала, својим богатством финансирају градитељске подухвате, попут Св. Амвросија који је, осим по црквама које је саградио, остао упамћен и као ктитор једне велике јавне базилике (Salzman 2004: 209, са изворима и старијом литературом). Он је, као и бројни други епископи, наставио стару и добро познату праксу евергетизма. Премда је натпис из Избичања једина материјална потврда ктиторске делатности једног високог свештеног лица на нашим просторима, он је уједно и најбоље сведочанство о активној улози прелата у креирању сакралне топографије једне мање области, за шта такође као аналогија може послужити Милано у коме је Св. Амвросије био ктитор неколико цркава, чиме је умногоме одредио и обрисе сакралне топографије тога града (Krautheimer 1982: 77–79).

[9] У напоменама уз српски превод Прокопијевог дела *О грађевинама* овај се натпис помиње као могући путоказ за убикацију Јустинијановог Јустинополиса, али се наводе и бројне реалне препреке у дефинитивној идентификацији насеља, уп.: Баришић и др. 1955: 57.

[10] Упоредити са ктиторским натписом посвећеним Хекати из Сингидунума, уп.: Шпехар 2022: 32.

* * *

Поменути подаци, невелики по свом обиму, али упркос томе веома речити, могу се анализирати на више начина. За тему овог рада посебно је важна њихова улога промоције ктиторске и приложничке делатности појединаца: од самог цара преко припадника цивилне администрације и црквеног клира, па све до оних ниже позиционираних а ипак довољно имућних, који су желели да на неки начин оставе помен о себи и свом приложништву у сакралном простору. У питању је феномен који се као најважнији уочава већ у наслову књиге Ким Бовс (Kim Bowes) *Private Worship, Public Values, and Religious Change in Late Antiquity* – снажна и реципрочна веза између приватне побожности појединца, без обзира на то из ког друштвеног слоја долази, и јавних општеприхваћених вредности евергетизма и филантропије трансформисаних у крилу хришћанске Цркве (Bowes 2008: 2–3). Евергетизам је био изузетно пожељан, чак нужан израз друштвеног статуса појединца у античким друштвима. Уопштено посматрано, као и у грчкој култури вековима раније, и у Римском царству су управо ктиторство и приложништво владара и њихових породица, богатих чланова друштва, припадника цивилне и војне администрације, а каткада и читавих заједница, утицали на физички и културни развој, пре свега, градских средина. Јавним споменицима и уметничким делима које су финансирали, они су обликовали и културни идентитет неке средине, посредно утичући и на промену њеног положаја у ширим оквирима Царства (Lomas 2003: 28–30). Стога неки аутори сматрају да се кључним речима, посебно у животу аристократа позног Рима, могу сматрати „моћ, престиж, ктиторство, церемоније, статус и хијерархија (прев. аут.)" (Harries 2003: 125), што су заправо одлике које имплицира појам „евергета". Када је хришћанство дефинитивно преузело религијски примат, оваква врста филантропије била је примарно усмерена на цркве. Донедавно се није мислило да је нови „хришћански" евергетизам толико снажно повезан са старијом античком традицијом, те су донорски натписи најчешће објашњавани као дар Богу – односно придаван им је више религијски него филантропски карактер. Овај се приступ драстично изменио тек последњих деценија (Vuolanto 2002: 246), захваљујући чињеници да се у обзир узима читав низ фактора, који су довели до појаве донорских записа на натписима хришћанског карактера: друштвених, финансијских, културолошких, религијских итд. Општи закључак је да је њихова појава последица комплексних односа у касноантичком друштву, суштински базираних на старијој традицији с једне и новој религији с друге стране, који су довели до тога да се традиционални локални евергетизам само трансформисао и нашао „нове начине да се изрази (прев. аут.)", остајући и даље „одраз престижа, богатства и побожности/*pietas* (прев. аут.)" (Vuolanto 2002: 266).

Сви ови натписи, независно од медијума у коме су изведени, били су намењени да буду изложени погледу, читљиви и разумљиви, што је одредило и њихов положај у сакралној грађевини. У случају вотивних мозаика у Улпијани и Стојнику у питању је било место којим је морао проћи свако ко улази у централни део грађевине, будући да је читљивост натписа била предуслов да *votum* испуни своју сврху – да буде

заветни дар Господу и уједно јавна манифестација приложништва. Треба притом имати на уму да њихов вотивни карактер није условљен тиме да ли се на натпису чита *pro voto* или *pro votum fecit*, или је пак исписан само број приложених стопа мозаика. Будући да се налазе у евидентно сакралним грађевинама, у свим наведеним случајевима су у питању мозаици који су, између осталог, служили вотивној сврси. Уједно, они су настали ангажовањем чланова једне локалне заједнице, те је једна од њихових улога била да покажу припадност именованих појединаца тој заједници, ка којој је њихов евергетизам примарно и био усмерен. Дакле, они су имали вишеструку улогу – осим тога што су били заветни/вотивни, такође су били „делом евергетски, делом јавни, делом почасни (прев. аут.)" (Yasin 2009: 149).

Слично се може рећи и када се подаци о ктиторству нађу у писаним изворима, па је тако забелешка у *Passio Altera* о залагању илирског префекта Леонтија на подизању цркве у Сирмијуму свакако имала за циљ да нагласи префектово прегнуће, али, будући да се ради о хагиографском спису, њом је истовремено одата и почаст светитељу. Једина важна разлика је у томе што поменути запис није имао „јавни" карактер, за разлику од ктиторских или донорских натписа. Управо због тог „јавног карактера", у научној литератури неретко се поставља питање односа између евергетизма у правом смислу те речи – дакле добровољног, и евергетизма као обавезног и подразумеваног понашања званичника (Veyne 1992: 10–11; Lomas 2003: 28; Zuiderhoek 2011: 185). Имајући на уму неспорну чињеницу да је евергета онај који сопственим средствима финансира неки јавни подухват, са циљем да остави траг о себи и свом дару, као и да успостави (бар привидни) осећај континуитета са старијом традицијом (Zuiderhoek 2011: 192–193), а у хришћанству и да умилостиви Господа или светитеље као посреднике, мишљења смо да врста подухвата није била пресудна за поимање намере евергете, а са готово два миленијума дуге временске дистанце чини се да ни данас не би смела представљати основ за тумачење нечије ктиторске или приложничке активности. Стога ваља нагласити да поменути мозаици, чије су постављање финансирали богатији припадници локалног становништва у Улипијани или Стојнику, представљају одраз исте идеје као и финансирање изградње читаве јавне или сакралне грађевине – да је евергетизам и у касној антици обавезан елемент функционисања друштвених односа међу припадницима цивилне и црквене елите (Lizzi 1990: 165; Yasin 2009: 148–149), али и односа између Господа и верника.

На основу скромних података које поседујемо за простор централног Балкана у касној антици,[11] чини се да је у IV веку доминантан израз евергетизма било колективно приложништво богатијих припадника локалне заједнице, које доминира међу мозаичким натписима. Временом, оно је уступило место подухватима чији су ктитори били припадници цивилне администрације – попут префекта Леонтија, потом црквеног клира – попут антистеса Стефана, а вероватно и лично цара – попут

[11] У овај рад нису укључени они налази за које није потпуно поуздано да су имали сврху да промовишу нечију евергетску делатност, премда је и њихов број изузетно мали.

Јустинијана I, премда је овај последњи пример заправо одраз веома специфичне ситуације, будући да се ради о ктиторском подухвату цара у његовом епонимном граду. На основу доста ниског степена истражености, па самим тим и малог броја материјалних остатака,[12] чини се да се промене које су се десиле у сакралном градитељству пре хунских продора и након њих, очитавају и у начину на који се евергетизам изражавао и бележио, мењајући се од вотивних натписа на подним мозаицима до ктиторских натписа или монограма изведених у камену. Изван централнобалканских области, мозаички подни натписи са именима донора срећу се у сакралном контексту искључиво између IV и VI века (Vuolanto 2002: 245), мада се на основу досадашњих резултата истраживања на нашим просторима чини да је овај вид бележења евергетизма ипак типичан за период IV века. Могуће је да се разлози најпре могу тражити у промени врсте ктиторства. Епоха од III до средине V века је време финансијског и културног процвата провинција на територији централног Балкана. Самим тим, припадници богатијег слоја локалног становништва могли су да се посвете и евергетизму и филантропији, настављајући старију античку праксу. Веома неповољне политичке и економске околности након хунског продора довеле су, између осталог, и до расељавања становништва међу којем су били и припадници највише аристократије. О томе сведочи запис у Јустинијановој XI Новели да се међу становницима, који су из Сирмијума под хунским нападима избегли у Солун, нашао и префект Илирика (Iust. Nov. XI). Једна од последица непостојања снажне централизоване царске власти у овом периоду било је сиромашење локалне елите и читавих локалних заједница. Претпостављамо да се управо стога дешава да се они практично више не бележе као ктитори или приложници, будући да су и њихове активности на пољу евергетизма у том периоду биле сведене на минимум, уколико их је уопште и било. Међутим, када у време Јустинијанове владавине долази до снажне централизације власти те пораста значаја централнобалканских провинција, поново почиње да се бележи и ктиторска и приложничка делатност појединаца. Расположиви материјални подаци сведоче да се, пре свега, бележи прегалаштво владара и високих припадника црквеног клира. То је разумљиво ако се има на уму да је у питању време када се, након Јустинијанових освајања, изнова прави политичка карта Царства на којој Илирик има важно место. Самим тим снажи и лични утицај цара у овим пограничним областима, не само стога што је потекао из њих већ и због њиховог стратешког значаја за Царство. Уједно долази и до снажења Цркве, овога пута са средиштем смештеним у Првој Јустинијани, што је утицало и на повећање броја новосаграђених хришћанских храмова, али и на учвршћивање позиције свештенства у локалној друштвеној хијерархији.

Из свега наведеног може се закључити да, иако се евергетизам у периоду касне антике и на централном Балкану природно наставља на старије узоре, он управо у овој

[12] Мишљења смо да је мала количина расположивих материјалних података резултат недовољног степена истражености локалитета из епохе касне антике, те да ће даља истраживања допринети бољем познавању ктиторства и приложништва у овој епохи.

епохи пролази кроз корените промене. Мења се у складу са потребама нове религије, али и у складу са другачијим односима међу елитом, који су били последица историјских околности којима је овај простор био изложен. Стога се, на основу расположивих материјалних потврда касноантичког евергетизма на нашим просторима, чини да колективно ктиторство и приложништво карактеристично за IV век током наредна два века постепено уступа место интензивнијем евергетизму малобројних богатијих појединаца.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

Баришић, Фрањо и др. (прир.). *Византијски извори за историју народа Југославије. Том I*. Београд: Византолошки институт САНУ (Barišić, Franjo i dr. (prir.). *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije. Tom I*. Beograd: Vizantološki institut SANU), 1955.

Iust. Novellae constitutiones. Ed. Iul. Pacius. Genevae 1580.

Procopio di Cesarea. *Gli edifici* (introduzione, traducione e note di Carlo dell'Osso). Città di Vaticano: Pontificio istituto di archeologia Christiana, 2018.

Simeon Logothetae cognomento Metaphrastae. *Opera omnia, Pars Tertia*. Parisiis: J.-P. Migne (PG 116), 1864.

Литература:

Вранешевић, Бранка. „Разматрање проблема периодизације визуелне културе Балкана у касној антици." У: Поповић, Радомир В. (ур.). *Српска теологија данас. Књ. 8: Зборник радова осмог годишњег симпосиона одржаног на Православном богословском факултету 27. маја 2016*. Београд: Православно богословски факултет (Vranešević, Branka. „Razmatranje problema periodizacije vizuelne kulture Balkana u kasnoj antici." U: Popović, Radomir V. (ur.). *Srpska teologija danas. Knj. 8: Zbornik radova osmog godišnjeg simposiona održanog na Pravoslavnom bogoslovskom fakultetu 27. maja 2016*. Beograd: Pravoslavno bogoslovski fakultet), 2017, 163–170.

Душаниć, Слободан. „Мозаички натписи из Стојника и космајска рудничка област у позној антици." *Зборник Филозофског факултета* (Dušanić, Slobodan. „Mozaički natpisi iz Stojnika i kosmajska rudnička oblast u poznoj antici." *Zbornik Filozofskog fakulteta*) 12-1 (1974): 93–105.

Кондић, Владимир, Владислав Поповић. *Царичин град. Утврђено насеље у византијском Илирику*. Београд: Галерија Српске академије наука и уметности (Kondić, Vladimir, Vladislav Popović. *Caričin grad. Utvrđeno naselje u vizantijskom Iliriku*. Beograd: Galerija Srpske akademije nauka i umetnosti), 1977.

Мано-Зиси, Ђорђе. „Ископавање на Царичину граду 1949–1952 године." *Старинар* н. с. (Mano-Zisi, Đorđe. „Iskopavanje na Caričinu gradu 1949–1952 godine." *Starinar* n. s.) III–IV/1952–1953 (1955): 127–168.

Мирковић, Мирослава. „Antistes Stefanus и грађевинска делатност Јустинијанова времена у Полимљу." *Зборник радова Византолошког института* (Mirković, Miroslava. „Antistes Stefanus i građevinska delatnost Justinijanova vremena u Polimlju." *Zbornik radova Vizantološkog instituta*) XVIII (1978): 1–8.

Николајевић-Стојковић, Иванка. *Рановизантијска архитектонска декоративна пластика у Македонији, Србији и Црној Гори*. Београд: Византолошки институт (Nikolajević-Stojković, Ivanka. *Ranovizantijska arhitektonska dekorativna plastika u Makedoniji, Srbiji i Crnoj Gori*. Beograd: Vizantološki institut), 1957.

Паровић-Пешикан, Маја. „Античка Улпијана према досадашњим истраживањима." *Старинар* (Parović-Pešikan, Maja. „Antička Ulpijana prema dosadašnjim istraživanjima." *Starinar*) XXXII (1982): 57–73.

Поповић, Владислав. „Култ светог Димитрија Солунског у Сирмијуму и у Равени." У: Познановић, Душан (ур.). *Sirmium: ῖрад царева и мученика (сабрани радови о археолоῖији историји Сирмијума)*. Сремска Митровица: Благо Сирмијума (Popović, Vladislav. „Kult svetog Dimitrija Solunskog u Sirmijumu i u Raveni." U: Poznanović, Dušan (ur.). *Sirmium: grad careva i mučenika (sabrani radovi o arheologiji istoriji Sirmijuma)*. Sremska Mitrovica: Blago Sirmijuma), 2003, 279–289.

Поповић, Ивана. „Сирмијум – царска резиденција, панонска метропола и хришћанска 'глава Илирика'." У: Поповић, Ивана, Бојана Борић-Брешковић (ур.). *Константин Велики и Милански едикт 313. Рађање хришћанства у римским ῖровинцијама на ῖлу Србије*. Београд: Народни музеј (Popović, Ivana. „Sirmijum – carska rezidencija, panonska metropola i hrišćanska 'glava Ilirika'." U: Popović, Ivana, Bojana Borić-Brešković (ur.). *Konstantin Veliki i Milanski edikt 313. Rađanje hrišćanstva u rimskim provincijama na tlu Srbije*. Beograd: Narodni muzej), 2013, 102–117.

Франковић, Маја. „Конзервација и рестаурација мозаика са локалитета Губеревац (из збирке Народног музеја у Београду)." *Зборник Народноῖ музеја. Археолоῖија* (Franković, Maja. „Konzervacija i restauracija mozaika sa lokaliteta Guberevac (iz zbirke Narodnog muzeja u Beogradu)." *Zbornik Narodnog muzeja. Arheologija*) XXI-1 (2013): 299–319.

Шпехар, Олга. *Касноантичка архитектура и ритуал. Централни Балкан између истока и заῖада*. Београд: Филозофски факултет (Špehar, Olga. *Kasnoantička arhitektura i ritual. Centralni Balkan između istoka i zapada*. Beograd: Filozofski fakultet), 2019.

Шпехар, Олга. „Христијанизација касноантичког Сингидунума. Од римског каструма до рановизантијске епископије." У: Прерадовић, Д. (ур.). *Ермил и Стратоник. Свеῖи ранохришћански мученици беоῖрадски*. Београд: Балканолошки институт САНУ (Špehar, Olga. „Hristijanizacija kasnoantičkog Singidunuma. Od rimskog kastruma do ranovizantijske episkopije." U: Preradović, D. (ur.). *Ermil i Stratonik. Sveti ranohrišćanski mučenici beogradski*. Beograd: Balkanološki institut SANU), 2022, 27–61.

Bowes, Kim. *Private Worship, Public Values, and Religious Change in Late Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Brown, Peter. *The World of Late Antiquity, A.D. 150–750*. London: Thames and Hudson, 1971.

Caillet, Jean-Piere. *L'évergétisme monumental chrétien en Italie et à ses marges. D'après l'épigraphie des pavements de mosaïque (IVe-VIIe s.)*. Rome: École française de Rome, 1993.

Çetinkaya, Halûk. "Newly discovered early christian baptistery and church at Ulpiana." *Kosova Archaeologica* 2 (2015): 99–116.

Çetinkaya, Halûk. "Early Christian architecture in Ulpiana." In: Topalilov, Ivo, Biser Georgiev (eds.). *Studia Academica Šumenensia: Transition from Late Antiquity to Early Christianity in the Architecture and Art in the Balkans. Vol. 3.* Shumen: University Press, 2016a, 30–46.

Çetinkaya, Halûk. "Newly Discovered Early Christian Mosaics from Ulpiana/Kosovo." In: Neira Jiménez, Luz (ed.). *Estudios sobre mosaicos antiguos y medievales*. Roma: "L'Erma" di Bretschneider, 2016b, 372–376.

Delehaye, Hippolyte. *Les origines des culte des martyrs*. Bruxelles: Société des Bollandistes, 1912.

Dušanić, Slobodan. "La nord-ouest de la Mésie Supérieure." In: Mirković, Miroslava, Slobodan Dusanic (eds.). *Inscriptions de la Mésie Supérieure. Vol. I, Singidunum et le nord-ouest de la province*. Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université, 1976, 93–162.

Elsner, Jaś. *Art and the Roman Viewer: the Transformation of Art from the Pagan World to Christianity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

Habas, Lihi. "Crosses in the Mosaic Floors of Churches in Provincia Arabia and Nearby Territories, Against the Background of the Edict of Theodosius II." *Journal of Mosaic Research* 8 (2015): 33–60.

Harries, Jill. "Favor Populi. Pagans, Christians, and public entertainment in late Antique Italy." In: Lomas, Kathryn, Tim Cornell (eds.). *'Bread and Circuses'. Euergetism and municipal patronage in Roman Italy.* London – New York: Routledge, 2003, 125–141.

Krautheimer, Richard. *Three Christian Capitals. Topography and Politics*. Berkeley – Los Angeles – London, 1982.

Lemerle, Paul. *Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans. Vol. II*, Commentaire. Paris: Centre national de la recherché scientifique, 1981.

Lizzi, Rita. "Ambrose's Contemporaries and the Christianization of Northern Italy." *The Journal of Roman Studies* 80 (1990): 156–173.

Lomas, Kathryn. "Public building, urban renewal and euergetism in early imperial Italy." In: Lomas, Kathryn, Tim Cornell (eds.). *'Bread and Circuses'. Euergetism and municipal patronage in Roman Italy.* London – New York: Routledge, 2003, 28–45.

Marcone, Arnaldo. "A Long Late Antiquity? Considerations on a Contriversial Periodization." *Journal of Late Antiquity* I/1 (2008): 4–19.

Rizos, Efthymos. "Martyrs from the north-western Balkans in the Byzantine ecclesiastical tradition: patterns and mechanisms of cult transfer." In: Bugarski, Ivan [et al.] (hrsg.). *Grenz Übergänge: Spätrömisch, frühchristlich, frühbyzantinisch als Kategorien historisch-archäologishen Forschung an der mittlren Donau = Late Roman, Early Christian, Early Byzantine as categories in historical-archaeological research on the middle Danube. Akten des 27. Internationalen Symposium der Grundprobleme der frühchristlichen Entwicklung im mittleren Donauraum, Ruma, 4.–7. 11. 2015*. Remshalden: Verlag Bernhard Albert Greiner, 195–213.

Salzman, Michele Renne. *The Making of Christian Aristocracy. Social and Religious Change in the Western Roman Empire*. Cambridge – London: Harvard University Press, 2004.

Špehar, Olga. "Sirmium – Thessaloniki – Iustiniana Prima: the migrations of Late Antique cults and architectural concepts." In: Erdeljan, Jelena et al. (eds.). *Migrations in Visual Art*. Belgrade: Faculty of Philosophy, 2018, 125–135.

Špehar, Olga. "Towards the understanding of the monogram of Justinian I in early Byzantine architecture of the Central Balkans." *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 50 (2022): 11–22.

Tóth, Peter. "Syrmian martyrs in exile. Pannonian case-studies and re-evaluation of the st. Demetrius problem." *Byzantinische Zeitschrift* 103/1 (2010): 145–170.

Veyne, Paul. *Bread and Circuses. Historical Sociology and Political Pluralism*. London [etc.]: Penguin Books, 1992.

Vickers, Michael. "Sirmium or Thessaloniki? A Critical Examination of the St. Demetrius Legend." *Byzantinische Zeitschrift* 67 (1974): 337–350.

Vuolanto, Ville. "Male and female euergetsm in Late Antiquity. A study on Italian and Adriatic church floor mosaics." In: Setälä, P. et al. (eds.). *Woman, Wealth and Power in the Roman Empire*. Rome: Institutum Romanum Finlandiae, 2002, 245–302.

Yasin, Ann Mary. *Saints and Church Spaces in the Late Antique Mediterranean. Architecturem Cult, and Community*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Yasin, Ann Mary. "Making Use of Paradise: Church benefactors, Heavenly visions, and the Late Antique commemorative imagination." In: Hourihane, Colum (ed.). *Looking Beyond: Visions, Dreams, and Insights in Medieval Art and History*. Princeton: Princeton University, 2010, 39–57.

Zuiderhoek, Arjan. "Oligarchs and Benefactors. Elite Demography and Euergetism in the Greek East of the Roman Empire." In: Van Nijf, Onno M., Richard Alston (eds.). *Political Culture in the Greek City After the Classical Age*, Leuven – Paris – Walpole: Peeters, 2011, 185–195.

Olga Z. Špehar

EUERGETISM IN LATE ANTIQUE SACRAL ARCHITECTURE OF THE CENTRAL BALKANS

Summary

Euergetism is a modern term used in scholarly literature to denote different actions undertaken by prominent members of a society aimed at contributing to the appearance or development of a city or society. It also implies the erection of public buildings and monuments – ktetorship, as well as their furnishing and decorating through lavish donations. The material traces of ktetor and donor activity during Late Antiquity are the continuation of the older practice, although they are generally quite rare when compared to the previous period. This paper is dedicated to the scarce late antique examples from the Central Balkans, in order to envision how euergetism is recorded in architectural monuments and some written historical sources, and how it changed during the same epoch alongside religious, political, and cultural changes.

According to previous findings that can be positively tied to ktetor and donor activity, it seems that collective euergetism was more common during the 4th century, as is shown by textual floor mosaics from Ulpiana and Stojnik. The turbulent 5th century resulted in an almost complete lack of any material trace of such activity, except for a record in *Passio Altera* of St. Demetrius of Thessaloniki, stating that prefect Leontius erected a church dedicated to the same saint in Sirmium.

Among preserved testimonies of euergetism in the relatively peaceful and prosperous 6th century, the attention in this text is primarily paid to written sources – Procopius' Buildings, the imperial monogram of Justinian I from Justiniana Prima, and the inscription of antistes Stefanus from Izbičanj. According to previous testimonies, it can be concluded that euergetism changed following the needs of the new religion – Christianity, as well as the changed relations among the elite. Therefore, the collective euergetism slowly started to make way for more intense euergetism of a few rich individuals.

Keywords: founder, patron, euergetism, late antique architecture, Central Balkans.